ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віктор Дудко

●

ДВІ ПУБЛІКАЦІЇ ЖУРНАЛУ “СОВРЕМЕННИК” У ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Втілювана протягом багатьох десятиліть у життя настанова на пошук в історії українсько-російських літературних взаємин виключно позитиву закономірно впливала власне на дослідницьку оптику: “виграшним” епізодам міжлітературних контактів приділялася надмірна увага, а контроверсійні аспекти якщо й не цілком оминалися, то принаймні істотно притлумлювалися. Ясна річ, це не могло не виводити дослідників за межі коректної інтерпретації джерел, що виразно демонструють і пропоновані нотатки. Вони є спробою показати на конкретному матеріалі “механіку народження шевченкознавчих легенд”[1].

1

Історики української літератури і журналістики неодноразово використовували анонімно опубліковану на сторінках “Современника” рецензію М. Чернишевського на перше число часопису “Основа” за 1861 р. Прихильно оцінюючи перспективи розвитку українського письменства, критик зазначав: “Когда у поляков явился Мицкевич, они перестали нуждаться в снисходительных отзывах каких-нибудь французских или немецких критиков: не признавать польскую литературу значило бы тогда только обнаруживать собственную дикость. Имея теперь такого поэта, как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности. Да и кроме Шевченка пишут теперь на малорусском языке люди, которые были бы не последними писателями в литературе и побогаче русской”[2].

Спробу реконструювати передісторію появи на сторінках “Современника” відповідної публікації М. Чернишевського здійснив у монографії “Шевченко и русская литература XIX века” (1961) Ф. Прийма, який писав: “До сих пор исследователи не обратили внимания на тот факт, что рецензия Чернышевского на первую книгу “Основы” появилась в “Современнике” за десять дней до выхода в свет рецензируемого журнала (дата цензурного разрешения № 1 “Современника”, где напечатана рецензия, – 29 декабря 1860 года, дата цензурного разрешения первого номера “Основы” – 10 января 1861 года). Подобного рода срочность можно объяснить только тем, что как самому появлению нового журнала, так и правильной оценке его Чернышевский придавал необыкновенно важное значение. С книжкой журнала, еще не вышедшего в свет, Чернышевский мог познакомиться

в редакции “Основы” при содействии В.М. Белозерского, Н.И. Костомарова и, наконец, Шевченко”[3].

Аргументацію дослідника одразу беззастережно сприйняли колеги-шевченкознавці. Рецензент монографії “Шевченко и русская литература XIX века” зазначав: “Навіть на давно відомі факти Ф.Я. Прийма прагне подивитися по-своєму, ніби заново їх зважити. В такий спосіб йому вдається зробити цікаві уточнення, а інколи й важливі відкриття. Дослідники, наприклад, дуже часто зверталися до рецензії Чернишевського “Нові періодичні видання”. Але ніхто не помічав досі, що рецензія з’явилася на десять днів раніше, ніж перший номер “Основи”. Отже, Чернишевський ознайомився з новим журналом ще до його виходу в світ і вважав за потрібне відгукнутися про нього в пресі [...]”[4]. Є. Шабліовський включив відповідне положення до своєї монографії “Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858-1861” (1962)[5].

Спостереження Ф. Прийми відтоді фігурувало в шевченкознавчих дослідженнях неодноразово. Він сам ще раз навів його у монографії “Шевченко і російський визвольний рух” (1966)[6], у кількох працях міркування колеги використали Є. Шабліовський[7] (серед них розділи у двох колективних Шевченкових біографіях[8]) і Є. Кирилюк[9].

Наступного року після появи монографії “Шевченко и русская литература XIX века” Ф. Прийма застосував відповідний спосіб аргументації, розглядаючи анонімно опубліковану на сторінках “Современника” (1860. – № 3) рецензію М. Добролюбова на Шевченків “Кобзар” (1860). Дослідник зазначав: “Показово, що “Автобіографія”[10] Шевченка була майже в повному обсязі включена Добролюбовим у його рецензію на “Кобзар”. [...] Про велике значення, якого надавав Добролюбов “Автобіографії” українського поета, свідчить і такий цікавий факт, досі не відзначений у літературі. Цензурний дозвіл другого номера “Народного чтения” за 1860 р, де було надруковано “Автобіографію” Шевченка, було дано 2 березня 1860 р., тим часом як дата цензурного дозволу “Современника” з рецензією Добролюбова – 29 лютого 1860 р. Інакше кажучи, до рук Добролюбова автобіографія Шевченка потрапила значно раніше, ніж вона встигла з’явитися друком”[11]. Ці міркування Ф. Прийма виклав і в одночасно опублікованій іншій статті, доповнивши висновкову частину: “Так как автобиография была написана поэтом 18 февраля 1860 г., то будет правомерно считать, что критик знал о ней уже в момент ее написания. Эта причастность Добролюбова к творческим планам Шевченко – новое свидетельство теснейших связей с ним лагеря русской революционной демократии в целом”[12]. Свої спостереження дослідник навів також у доповіді “Добролюбов і Шевченко” на одинадцятій науковій шевченківській конференції[13], Є. Шабліовський повідомив про “знаменну деталь”, на яку звернув увагу Ф. Прийма, у Шевченковій біографії[14].

Проте невдовзі, у монографії “Шевченко і російський визвольний рух”, Ф. Прийма висвітлив відповідний сюжет інакше: “Цензурний дозвіл для другого номера “Народного чтения” за 1860 рік, де була надрукована автобіографія Шевченка, одержаний 2 березня 1860 року, тоді як дата цензурного дозволу “Современника”, в якому була вміщена рецензія Добролюбова, – 29 лютого того ж року. Проте вихід березневої книжки “Современника” затримався. Причиною затримки була стаття Добролюбова “Коли ж прийде справжній день?”. Редакція скористалася цією затримкою для внесення доповнень у журнал. Номер був доповнений статтею “Прилюдний диспут 19 березня” і черговим випуском “Свистка”, у зв’язку з чим потрібен був додатковий дозвіл цензури, одержаний 28 березня. У нас є всі підстави вважати, що рецензія Добролюбова на “Кобзар” написана до 29 лютого, отже, текст автобіографії Шевченка потрапив до рук критика відразу ж після 18 лютого 1860 р., коли він був написаний автором”[15].

Ясна річ, після уточнення обставин підготовки березневого числа “Современника” за 1860 р. (далі буде показано, наскільки коректно їх висвітлено) тільки автор монографії “Шевченко і російський визвольний рух” міг залишатися

переконаним, що "рецензія Добролюбова на "Кобзар" написана до 29 лютого". Теза про те, що "текст автобіографії Шевченка потрапив до рук критика відразу ж після 18 лютого 1860 р., коли він був написаний автором", зникла із шевченкознавчої літератури, щоб, однак, несподівано знову постати в опублікованій у 1984 р. Шевченковій біографії (автором відповідного розділу виступив Є. Шабліовський)[16]. Як з'ясувалося, на час її підготовки дослідник, якому не випало побачити відповідну книжку опублікованою, з огляду на стан здоров'я не зміг переробити розділи, вміщені в попередній версії біографії[17]. Деякі з них доопрацювали з урахуванням нового матеріалу В. Смілянська і В. Шубравський[18], а два – включно з тим, де йшлося про обставини появи в часописі "Современник" рецензії М. Добролюбова, було після суто косметичних поправок передруковано із біографії 1964 р. (тому в розділі не відбито і скоригований погляд Ф. Прийми "зразка" 1966 р.).

2

Дві дати цензурного дозволу березневого числа "Современника" за 1860 р. Ф. Прийма помилково потрактував як одиничний факт, зумовлений складним проходженням до друку статті М. Добролюбова "Когда же придет настоящий день?" (дослідник, однак, не зауважив, що й рецензію на "Кобзар" було подано до цензури лише 22 березня 1860 р.[19]). Насправді в журналі "Современник", починаючи з листопадової книжки за 1855 р., наявність двох дат цензурного дозволу була *системним* явищем: вони позначалися в *кожному* числі[20]. Лише іноді відповідні дати збігалися, переважно ж істотно різнилися (березневе число за 1860 р. – один із показових випадків). Відомості про дати цензурного дозволу і виходу в світ усіх чисел "Современника" було оприлюднено до виходу в світ монографії Ф. Прийми "Шевченко и русская литература XIX века"[21], тому можна лише подивуватися, що поважний дослідник не врахував відповідні публікації[22].

Розглядаючи рецензію М. Чернишевського на перше число "Основи" за 1861 р., Ф. Прийма взяв до уваги лише першу дату цензурного дозволу січневої книжки "Современника" – 29 грудня 1860 р., не врахувавши, що друга відповідна дата – 21 січня 1861 р.[23] Тож М. Чернишевському не було потреби ознайомлюватися з числом "Основи" до його виходу в світ. (Так само, як і роком раніше М. Добролюбов, працюючи над рецензією на "Кобзар", міг обізнатися із Шевченковим автобіографічним листом після його появи друком у часописі "Народное чтение").

Ставлення "Современника" до українського письменства й "Основи" було не таким однозначно позитивним, як намагалися показати, досліджуючи розглянуті локальні сюжети, Ф. Прийма і ті дослідники, які солідаризувалися з його "виграшними" міркуваннями. Сумарний аналіз публікацій "Современника" свідчить, що цей російський часопис розглядав українське питання як власне соціальне, не бачив у ньому *національного* питання[24]. У відносинах "Современника" й "Основи" не бракувало й гострих конфліктів. Об'єктивне вивчення відповідної теми, неможливе за радянського часу[25], по суті, лише розпочинається[26].

3

Окремої уваги потребує питання: на підставі яких джерел визначати час виходу журнальних чисел у світ? Між отриманням цензурного дозволу на друк чисел і їх виходом у світ (отриманням квитка на випуск) завжди минав певний проміжок часу. В. Боград у перших своїх покажчиках змісту російських журналів – "Современник" (1847–1866) і "Отечественные записки" (1868–1884) – покладався на дату найранішого газетного оголошення про появу відповідного числа[27]. Згодом, однак, дослідник з'ясував, що часто оголошення з'являлися друком раніше, ніж редакції отримували квиток на випуск певного числа, оскільки вони подавали відповідні повідомлення для публікації одразу після отримання цензурного дозволу. Отож в останній своїй аналогічній за характером праці – покажчикові змісту "Отечественных записок" (1839–1848) – В. Боград визначав час виходу в

світ журнальних книжок виключно на основі реєстрів квитків на випуск, що зберігаються в Російському державному історичному архіві (фонд Санкт-Петербурзького цензурного комітету)[28]. За яким джерелом визначав час виходу чисел "Современника" Л. Ланський, невідомо. З огляду на те, що він подав дати, які в багатьох випадках не збігаються з названими в покажчику В. Боградa, можна гадати, що відповідну роботу було здійснено за архівними джерелами[29]. За даними Л. Ланського, березневе число 1860 р. побачило світ 2 квітня 1860 р., січневе за 1861 р. – 25 січня 1861 р.[30]; за В. Боградом, названі книжки з'явилися, відповідно, 31 березня 1860 р. і 24 січня 1861 р.[31].

Небезінтересно поглянути, як датовано відповідні публікації "Современника", а також вихід перших чисел "Основи" за 1861 р. у літописах життя і творчості Т. Шевченка. Переважно – в т. ч. в новітніх літописах – зазначено, що рецензію М. Добролюбова на "Кобзар" було надруковано 29 лютого 1860 р., а рецензію М. Чернишевського – у січні 1861 р.[32] Лише Д. Косарик (літопис якого назагал не відповідає науковим вимогам, і тому сучасні дослідники майже не звертаються до нього) та М. Ткаченко подали дати появи чисел із названими публікаціями за Л. Ланським[33] – 2 квітня 1860 р., 25 січня 1861 р.[34]. Тобто в більшості літописних видань зацікавлений читач не знайде точної інформації про час появи друком номерів "Современника" з досліджуваними рецензіями М. Добролюбова й М. Чернишевського і повинен буде самостійно розбиратися у, як показано, справді не простому питанні.

Вихід першої книжки українського часопису за 1861 р. В. Анісов і Є. Середа позначили 10 січня 1861 р., коли редакція дістала цензурний дозвіл[35], Д. Косарик – 13 січня 1861 р. (на підставі так датованого листа В. Білозерського до Т. Шевченка, надісланого разом із числом)[36], М. Ткаченко, спираючись на те ж джерело, твердив: до 13 травня[37]. Таку дату подав і П. Жур, який з'ясував її за реєстром квитків на випуск, вказавши водночас і дату цензурного дозволу[38]. (Діставши квиток на випуск у світ накладу певної журнальної книжки, редакція мала право його поширювати. Окремі примірники числа потрапляли, однак, до редакції ще до отримання квитка. Відомо, приміром, що В. Білозерський надіслав примірник першого числа "Основи" за 1861 р. російському критикові М. Страхову 12 січня 1861 р.[39] На підставі синхронного свідчення М. Мізка про те, що перша книжка українського часопису з'явилася 12 січня 1861 р., так датував її вихід М. Бернштейн[40]).

Оскільки лютневе, березневе і квітневе числа "Основи" за 1861 р. містили шевченківські матеріали, інформацію про вихід у світ відповідних книжок також заведено до частини літописів. Прикметно, однак, що П. Жур, визначаючи час появи цих чисел, не звертався до архівного матеріалу, а подав дати цензурного дозволу – 7 березня, 2 і 20 квітня 1861 р.[41] (Так само датували вихід, відповідно, лютневого і березневого чисел М. Ткаченко і Д. Косарик[42]. Появу березневого числа М. Ткаченко окреслив широко: квітень 1861 р.[43]). Архівні матеріали свідчать, що відповідні числа побачили світ 11 березня, 5 квітня і 3 травня 1861 р.[44]

Як цілком очевидно, висвітлення в літописах життя і творчості Т. Шевченка досліджуваних сюжетів є назагал незадовільним. Хоча саме до літописів зазвичай звертається значна частина дослідників за довідками і дуже часто лише відповідними виданнями й обмежується, слушно вважаючи, що вони мають бути стисло викладеним компендіумом усього наявного на час їх появи друком – і критично перевіреного – фактичного матеріалу з обсягу шевченкознавства. На відміну від Ф. Прийми, інтепретаційні "відкриття" якого мали цілком очевидну ідеологічну підоснову, про відповідну ангажованість "літописців" говорити не випадає. Однак в обох випадках висвітлені неточності постали внаслідок неповного врахування запроваджених до наукового вжитку джерел.

Джерела та література, примітки:

1. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К., 1986. – С. 34.

2. Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания // Полн. собр. соч.: В 15 т. – М., 1950. – Т. 7. – С. 935–936. Рецензія Чернишевського містила, однак, і чимало положень, які викликають критичні міркування сучасних дослідників (напр., див.: Дзира Я. Геній і коментатори його творчості: До 150-річчя виходу "Кобзаря" // Літературна Україна. – 1990. – 5 квіт. – № 14. – С. 7).

3. Прийма Ф.Я. Шевченко и русская литература XIX века. – М.; Л., 1961. – С. 197.

4. Павлюк М.М. Шевченко і російська література // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 146–147. Ще раніше Є. Шабліовський, рецензуючи в названому журналі книжку іншого автора, покликався на цитоване спостереження Ф. Прийми як таке, що увиразнює інтерес М. Чернишевського до "Основи" (див.: Шабліовський Є.С. Біографія великого поета-революціонера // Там само. – № 1. – С. 140). Не ставив під сумнів висвітлення в монографії "Шевченко и русская литература XIX века" питання про хронологію появи січневих чисел "Современника" й "Основи" за 1861 р., як і те, що М. Чернишевський ознайомився зі ще не виданим її числом, також М. Бєльчиков. Він, однак, потрактував лише як припущення наявне в рецензованому дослідженні Ф. Прийми беззастережне міркування про мотивацію інтересу автора російського часопису до "Основи" (див.: Бельчиков Н. Шевченко и русская литература // Советская Украина. – 1962. – № 6. – С. 181).

5. Див.: Шаблиовский Е.С. Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858–1861. – М., 1962. – С. 206.

6. Див.: Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. – К., 1966. – С. 89.

7. Напр., див.: Шаблиовский Е.С. Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – К., 1975. – С. 224; Его же. Чернышевский и Украина. – К., 1978. – С. 100.

8. Див.: Його ж. В Петербурзі (1859–1861) // Кирилюк Є.П., Шабліовський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г. Шевченко: Біографія. – К., 1964. – С. 577; Його ж. Останні роки життя. Смерть поета. Похорон (1859–1861) // Т.Г. Шевченко: Біографія. – К., 1984. – С. 500.

9. Див.: Кирилюк Є. В.І. Ленін і актуальні проблеми шевченкознавства // Збірник праць 26-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С. 11–12.

10. Ф. Прийма трактував як "Автобіографію" відомий автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора журналу "Народное чтение" О. Оболонського. Цей лист підготував до друку П. Куліш на основі докладної Шевченкової автобіографії (див. коментарі Н. Вишневської у вид.: Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 418–421).

11. Прийма Ф.Я. Герцен і Шевченко // Радянське літературознавство. – 1962. – № 3. – С. 84.

12. Его же. Шевченко и русское освободительное движение 1840–1860-х годов // Тарас Шевченко. – М., 1962. – С. 180.

13. Див.: Його ж. Добролюбов і Шевченко // Збірник праць 11-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1963. – С. 195.

14. Шабліовський Є.С. В Петербурзі (1859–1861). – С. 532.

15. Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. – С. 96.

16. Див.: Шабліовський Є.С. Останні роки життя. Смерть поета. Похорон (1859–1861). – С. 482.

17. Усне повідомлення завідувача відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України В. Смілянської.

18. Див.: Т.Г. Шевченко: Біографія. – С. 11.

19. Див.: Добролюбов Н.А. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1963. – Т. 6. – С. 503 (текстологічний коментар В. Боградa).

20. Див.: "Современник" 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства / Сост. Ю. Масанов; Примеч. С. Макашина // Литературное наследство. – М., 1949. – Т. 53/54. – С. 435; Боград В. Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания. – М.; Л., 1959. – С. 53.

21. Див.: "Современник" 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 435–513 (дати цензурного дозволу і фактичного виходу чисел у світ встановив Л. Ланський); Боград В. Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания. – 826 с.

22. Слід зазначити, шо Ф. Прийма не належав до тих дослідників, яким властивий, вживаючи вислів І. Франка, "строгий критицизм в досліджуванні деталей". На численні фактичні помилки у працях Ф. Прийми неодноразово вказували колеги (див.: Егоров Б.Ф. О различении научных розыграшей и фальсификаций // Сборник статей к 70-летию проф. Ю.М. Лотмана. – Тарту, 1992. – С. 503–506).

23. Див.: "Современник" 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 476; Чернышевская Н.М. Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. – [Изд. 2-е, перераб и доп.] – М., 1953. – С. 196; Боград В. Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания. – С. 391.

24. Вендланд В. Російська ліберальна публіцистика та українське питання у другій половині XIX ст.: журнали "Современник" і "Вестник Европы" // Другий міжнародний конгрес україністів

(Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доп. і повідом. – Львів, 1993. – Історія. – Ч. 1. – С. 188.

25. Див.: Михайлин І.Л. Історія української журналістики XIX століття. – К., 2003. – С. 199.

26. Деякі аспекти теми висвітлено у публ.: Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова "Об отношениях галицких русинов к соседям" (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 362–385.

27. Див.: Боград В. Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания.. – С. 53; Его же. Журнал "Отечественные записки". 1868–1884: Указатель содержания. – М., 1971. – С. 33.

28. Див.: Его же. Журнал "Отечественные записки". 1839–1848: Указатель содержания. – М., 1985. – С. 10, 33.

29. Це питання потребує додаткового вивчення.

30. Див.: "Современник" 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 473, 476.

31. Див.: Боград В. Журнал "Современник". 1847–1866: Указатель содержания. – С. 374, 391.

32. Див.: Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 1959. – С. 326, 354; Їх же. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К., 1976. – С. 300, 327; Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 482, 537; Його ж. Труди і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 405, 454.

33. Імовірно, що Д. Косарик і М. Ткаченко спиралися не на названу публікацію "Литературного наследства", а на використане в їхніх працях інше дослідження, що містить відповідні дати (див.: Рейсер С.А. Летопись жизни и деятельности Н.А. Добролюбова. – М., 1953. – С. 253, 281).

34. Див.: Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 229, 246; Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 277, 307.

35. Див.: Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 354; Їх же. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – С. 326.

36. Див.: Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – С. 246.

37. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 306.

38. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – С. 533, 534; Його ж. Труди і дні Кобзаря. – С. 451, 452. Раніше відповідну інформацію без вказівки на джерело було подано і в коментарях Т. Голованової до листів І. Тургенєва (див.: Тургенев И.С. Полн. собр. соч.и писем: В 28 т. Письма: В 13 т. – М.; Л., 1962. – Т. 4. – С. 512, 521; Его же. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1987. – Т. 4. – С. 595, 600).

39. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 16093. – Арк. 1.

40. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 20.

41. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – С. 550, 557, 560; Його ж. Труди і дні Кобзаря. – С. 466, 471, 474.

42. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 318; Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – С. 257.

43. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 322.

44. Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 44 зв., 60 зв., 72 зв. З'ясовані на підставі архівних джерел дати виходу у світ більшості чисел "Основи" подано в моїй спеціальній статті, що готується до публікації у збірнику "Відкритий архів".